

Вера Радева, доктор

Институт за литература – Българска академия на науките

КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА СМЪРТТА КАТО СИМВОЛ В ПОЕЗИЯТА НА ТЕОДОР ТРАЯНОВ

Резюме. Настоящото изследване има за цел да разгледа мотива за смъртта в ранното творчество на българския символист Теодор Траянов. Изследван е конкретно образът на смъртта в първата стихосбирка на поета „Regina Mortua“ (1909). Работено е по антологията „Освободеният човек“ (1929), включваща творби от периода 1905–1911 г., където „Regina Mortua“ заема първата част.

Ключови думи: Теодор Траянов, поезия, символизъм, смърт

Целта на настоящото изследване е да разгледа още веднъж ранното творчество на Теодор Траянов. Конкретно изследователското внимание се спира върху символа на смъртта, като открива многобройните проявления на морбидното в творби, включени в първата издадена стихосбирка на поета „Regina Mortua“ (1909)¹. Мотивът е избран по няколко причини. Той е както неочаквано и плашещо мрачен за читателя, така и вечен, и банален като естествен край на всичко. По-общо е схващан като неизбежен финал на битието, като трагичен край на взаимоотношения, смяна на етапи в човешкия живот, или промяна в сезоните. Той трябва да бъде разбиран обаче и метафизично като ново начало, но вече в друга форма, в друг свят, в един следващ етап, както е например в стихотворенията „Новият ден“ или „Предутрина“. Този мотив се натрапва постоянно при Траянов чрез многобройните вариации, ситуации, или багри, нюанси на „умирането“.

Без съмнение е, че поезия като Траяновата преди всичко изисква особена предварителна нагласа от читателя, за да може да бъде възприета. Тук става дума не просто за културен код, а за множество културни кодове. Такива се откриват в използването на латински език, в позоваването на определени жанрове и вид стихосложение, на митологии и религии, на символи като цветя, благородни метали и скъпоценни камъни. Това се вижда в творби, със заглавия като „Ода“, „Триолет“, „Есенни терцини“, „Кристална чаша“, „Ерос и Психея“. Свръхестествените същества, усеща-

¹ За целта е работено по антологията „Освободеният човек“ от 1929 г., където стихосбирката „Regina Mortua“ представлява първа част (с. 7–138), включваща творби от периода 1905–1911 г. Цитатите оттук насетне ще бъдат въвеждани в текста с инициал на заглавието РМ и посочване на съответна страница.

нето от природните картини за един друг свят, аристократично извисеното битие на персонажите – всичко това оттласква читателя от обикновеното всекидневие, в което баналното не поражда такива чувства и емоции.

Веднага трябва да се отбележи самата структура, „архитектура“ на антологията „Освободеният човек“, тъй като още там е заложен изследваният от нас символ. Самото заглавие „Regina Mortua“ (лат. „Мъртва царица“) твърде явно отвежда към мотива за смъртта, ако той се разбира буквално от читателя. Заглавията на разделите в книгата – книга първа и втора – са съответно „Книга на отраженията“ и „Живот и сън“ (т. е. животът се явява противопоставен на съня, сънят е нещо друго, което не е живот). Посвещението към „Книга на отраженията“ (т. е. към началото, първа част) гласи: „На Мойсей Бенароя е посветена книга на отраженията, песнопение на младостта“.

Подразделите на първа и втора книга имат следните заглавия: „Пролетна слана“, „Над саркофага на пролетта“, „Минат път“²; „Изгубеният рай“, „Ад“, „Чистилище“ и „Причастие“³. В същото време наслаганието от езичеството се откриват в творби като „Бял жертвеник“, „В срутено капище“, „Костер“, отвеждащи към древни ритуали и вярвания. „Изгубеният рай“, „Ад“, „Олтарни цветя“ създават алюзии изобщо за религиите – езичество или християнство. От заглавието на стихосбирката „Regina Mortua“ към най-последната ѝ част „Salve Regina“ (RM 130–137) – от смърт и сбогуване, към „здравей“ в смисъл на приветствие към жив човек/същество. Тя включва стихотворенията „Ти дойде“, „Извор“, „Талисман“, „Към любовта“, „Възход“, „Вплътени чудеса“, „Мадона“, „Земен път“ – от смърт към живот, един извървян път. В самите творби смъртта се съдържа още в озаглавяванията пряко или опосредствано, чрез посочване на различните сезони или на особени часове от денонощието – есен, зима, вечер и свечеряване. Това се наблюдава в заглавия като „Смъртта на нощта“, „Смърт“, „Над мъртвата пролет“, „Брегът на смъртта“, „Ехо на смъртта“, „Смъртта на деня“, „Надгробен вихър“, „Погребение“.

Предпочитаните багри очаквано са във виолетово-черния спектър, но и бялото (като сняг или саван) може да бъде разтълкувано като траурно и мъртвешко. Сред заглавията на стихотворенията откриваме веднага смъртта и/или погребалното в „Черно цвете“, „Плачуща върба“, „Бял жертвеник“ и други. Златното е символ на зората, деня, новото начало, раждането (на нещо ново, което идва от смъртта на старото). Природата или денят при Траянов се разделят с нещо, скърбят, умират, гаснат, изчезват: „Вечерна хармония“, „Скръбна нощ“, „Прощение“, „Нощен път“, „Безутешност“, „И нивга веч“,

² Тоест пролетта не е вече познатият символ на възродения живот чрез разцъфването на природата, а отвежда към края, а пътят е отминат, води към финал.

³ Тези заглавия, в качеството им на културни кодове, отправат към Светото писание и по-конкретно към европейската културна традиция, свързана с Данте и Милтън, докато понятието *чистилище* е средновековно нововъведени в католицизма. Символично те представят и стапите, през които преминава човешката душа от живота към отвъдното.

„Тъжен привет“, „Полунощен път“, „Зимен заник“ и др. Пред читателя непрекъснато шестват неуловими, извънтелесни фигури, ангели, изгубени души, призраци (RM 96; 100). Прави впечатление постоянното посочване и насочване към определена част от денонощието – „Нощен блясък“, „Вечерна хармония“ и „Скръбна нощ“ (RM 102. 10, 12, 137). Често срещаме мотива „път“ в творбите от антологията: пътят като символ на изминатия живот, който върви към своя край („Земен път“).

Раздялата също е край, смърт, завършване на етап от нещо, например в творби като „Разделени“, „Среща“, „Вечно млади“, „Прощавай“ (RM 112, 94, 15, 20). Срещата на влюбените, танцът, прегръдката – те са задължително последни, сетни, няма да се повторят и затова изглеждат изключителни, неземни, невероятни, изпълнени със скръб. Това постоянно скитане, лутане, блуждаене между световите няма нищо общо с делника на обикновения човек, не занимава по никакъв начин героите, няма връзка с тях. Самите те са видени като същества от съвсем друг свят, попаднали случайно в земното, но чужди на мимолетното, всекидневното, дребното и незначителното. Природата, градът, гробницата – те никога не са какви да е, а задължително биват приказни, изключителни, не-земни, не-вероятни и не-съществуващи реално, освен в съзнанието.

Почти всички творби в стихосбирката (респ. в този първи дял от антологията) насочват по някакъв начин към края и смъртта. Сланата, която идва с есента, също е вид умиране, замиране, загиване. Нощта отново може да се възприеме като край, смърт на деня или начало на друг етап, навлизане в друго пространство – след живота; началото на Другото, което настъпва – след смъртта. Особено категоричното повторение „Нивга веч!“ сочи недвусмислено към смъртта. Постоянно е усещането за окончателност, предел, сбогуване.

Смъртта обичайно винаги е била плашеща за човека заради непознатото, което идва след нея, което е Отвъд, след края на биологичното съществуване на индивида. Тя потиска духа на човека и заради раздялата с любимите хора, временна или вечна, според индивидуалните убеждения. Противна е и заради знаците на тленност. Непонятна е за още младия, жизнен човек със свежи сетива, изпълнен с желание да види света. Немислима е за егото на индивида като абсолютен край. Но при Траянов дори и тази толкова банална, нелицеприятна и неизбежна фаза от човешкото съществуване се оказва изведнъж опоегизирана, превърната в почти жив организъм, в митологичен персонаж със свръхестествени способности. Тя дебне наоколо, чака своята плячка, идва да я вземе. Почти чуваме стъпките ѝ, можем да си я представим. Смъртта в различните си форми тук обаче вече е стилизирана, разхубавена, така че да изглежда максимално трагична и дори красива, а не отблъскващ, отвратителен и страховит край.

Умирането също така настъпва често в присъствието на други свръхестествени същества като призраци, русалки, царици – в стихотворенията „Призрак“ и „В призрачен град“, с напитки като нектар във встъпителното стихотворение „Новия ден“, или скъпоценни камъни като рубин – „Чучулига“ (RM 100, 96, 8). Флоралното присъствие също не е банално, а знако-

во, символно насочващо към мотива – предимно кипариси, плачещи върби, черни цветя обграждат читателя, като дори *слънчогледът* от едноименната творба „навежда загаснал поглед настрана” (RM 59).

Смъртта, есента, зимата също са далече от земната представа на човека за прост биологичен край на съществуването, или за регулярна смяна на сезоните. Те неизменно се явяват ефектно, наметнати с черен воал, витаят, пристъпват леко, изящно. Чистилището, саркофагът, нощта – това вече са други атрибути на раздялата с живота и преминаването в Онзи свят. Тишината или замиращите звуци също отвеждат към края. Нощта е време-пространство, свързано с много митове, легенди, табута, страхове. След определен час на денонощието порядъчните хора не би трябвало да излизат извън една гранична, сигурна зона – да престъпват прага на дома си.

Като илюстрация по-надолу са приведени цитати от няколко произведения на Траянов, които разглеждат смъртта или края от различни перспективи.

„Гризвучие“:

*В средмайски сън въздушна лодка
отнесе моя бял венец;
днес говор на вълната кротка
вести за гибелен конец.*

„Колебание“:

*Мълчим и чакаме минути ясни,
на светла радост образът засмян,
че, знаем, като песен ще изгасне
през първий още пламък сън венчан.*

„Черно цвете“:

*Запей, не слушай, че те питам
над нас ли плаче есента,
запей ми, нека падат скритом
безмълвни сухите листа.*

„Тъжен привет“:

*И нивга веч! Но всичко ще узнаеш,
към рай изгубен друма ще прозреш,
над любовта без сълзи ще ридаш,
над зрелий плод, попарен с ранна скреж.*

„Смърт“:

*Подемат се надгробни песнопения,
зад планини загасва жъртвен плам,
напразно погледът предсмъртен там
гадае своите тайни нерешени.
Смъртта надниква, лист по лист се рони,
скрибуцат, глухо стенат голи клони.*

(RM 11, 17, 18, 24, 40)

Чрез заглавията на разделите може да се види и по-цялостно концепцията на стихосбирката за живота съновидение. Това е явно, например, във втората книга от раздела „Regina mortua“ – „Живот и сън“. Животът е кратък, а смъртта вечна. Животът е път към смъртта. Сънят е видян като предполагаемо умирање или битуване в други селения, т. е. той може би не е, не може да се смята за част от живота, разбиран в неговата делничност.

Висока е честотата у Траянов също на плача, на риданието, което е неизбежен ритуал при временна или постоянна раздяла с нещо/някого. Не само при персонажите, когато любимата жена се разделя с мъжа, или влюбените, които ридаят над участта си. Самата природа оплаква двамата влюбени, които (ще) се разделят; често и сърцето плаче. Дъждът дори е като плач. Това е пак предчувствие за край и за умирање – в „Безутешност“, „Гъжен привет“, „Надежда“.

Самопризнанията на Траянов относно неговото творчество дават малко по-пълна представа и обяснение за прочетеното в стихосбирката „Regina mortua“. В края на антологията „Освободеният човек“ е приложен ценен послеслов, с важни сведения за това как авторът сам преценява този етап от своя творчески път. Акуратно се отбелязва какво съдържа книгата, като по собствените признания на Траянов, там почти всичко е сътворено в периода между 1905 и 1911 г.⁴ Посочено е и къде за първи път се появяват творбите – в тримесечника „Южни цветове“ (1907) и в „отдавна изчерпаните книги“, като е спазен техният хронологически ред.

Траянов използва и повода за своеобразна защита на своите „младежки“ работи: „Книгата „Освободеният човек“ е съдба. Тя е романът на един живот. Преодоляването на [...] атаквистични условности е главният лайтмотив. [...] Това творчество, избухнало с юношеска самонадеяност и неударжим напор, носи в началото си, в голяма степен, фрагментарен характер“ – споделя поетът. Той разглежда публикациите си като ранен, начален етап, който обаче, с отчетените вече от края на 20-те години и зрелостта му слабости, е бил необходим за творческото му оформяње, за достигнатото „по-късно вдълбочаване“ и като краен резултат – „сегашната кристализация и завършеност в очертанията на формите“. В този смисъл антологията се явява факт след „упорита борба на автора със себе си“.⁵

Авторът явява, че антологичният характер на „тая книга“ рязко я отличава от предшественици и съвременници с формата, прозодията и засегнатите проблеми. Тези нейни достойнства със сигурност ѝ гарантират културно и историческо място.⁶ От споделеното от самия Траянов пред близки негови съвременници читателят може да си обясни и неговото особено влечение към смъртта. „Светът за мене е по начало нещо трагично. Всичко в него е трагично, защото е преходно“ – твърди той пред Константин Гълъ-

⁴ ТРАЯНОВ, Т. Послеслов към „Освободеният човек“ (1929), с. 241.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там, с. 242.

бов. Признавал е, че „има заложби на трагик. [...] Някои се радват, че светът бил подхвърлен на постоянни промени. Мен промяната ме изпълня с тъга [...] защото означава смърт“.⁷

Вмъкната е интересна аналогия със смяната на сезоните, които толкова често биват намесвани в творбите му. Пролетта винаги настъпва след есента и зимата, което (би трябвало да) вдъхва повече оптимизъм у човека. Това обаче в тази поезия не се усеща, защото „...окапалите листа са окапали и нищо не може да ги възвърне.“⁸ Миговете, разходките, дори падащият сняг – това никога няма да се повтори повече и това е уникалност, изключителност, която обаче не идва винаги с положителен знак за човека. Еднократността, неповторяемостта, която носи след себе си неминуема тъга – това е, което терзае поета, защото подсказва, че всичко, включително и човекът, изчезва, не се повтаря.

Гълъбов обяснява този песимизъм и с обективни причини. Това са битовите условия, при които е принуден да живее и твори Траянов – баналната постоянна оскъдица, която е трудно съвместима с творческия дух. Конкретно той изрежда и за какво поетът не е разполагал със средства. Вечният недоимък трудно се съчетава с виденията на русалки, колесници и дворци.

Каква е критическата рецепция на морбидността при Траянов от съвременниците му до интрепретациите от последните десетилетия? В предговора си към „Избрани произведения“ на Траянов Людмил Стоянов⁹ също споделя наблюдението си за особената фиксация върху смъртта. Предговарящият заявява: „Такива са виденията на тази поезия. Сякаш животът е престанал да пулсира“. Людмил Стоянов намира и обяснение за мотива, което е остро отрицателно, конюнктурно, но и разбираемо за времето, в което излиза въпросната публикация, а именно през 1966 г. „Безспорно е, че в този лабиринт на смътни догадки е отразена не само личната драма на поета, но и една обществена действителност. Това е началото на нашия век, пълната безизходност на личността и невъзможност за проява на вяра за радостен звън и опиянение. Защото общественият дух е потиснат от безсилие и военна тревога.“ Това крайно негово мнение намира място в предговора именно като известно отгласкване от останалите оценки, като поглед към епохата, но от малко по-различна позиция.

Според Стоян Илиев всяка лирика, която се изгражда на основата на смъртта и нощта, не може да не бъде песимистична. В поезията на Траянов, според изследователя, точно тези два символа придобиват „много мъчителни и ужасяващи превъплъщения“ – „безлистните скелети“ и „белите саркофази“ дават облик на Траяновата поезия.¹⁰

В монографията си за Траянов Иван Младенов достига до извода, че „в нашата културна история по това време, след изгубването на главния иде-

⁷ ГЪЛЪБОВ, К. *Спомени весели и невесели за български писатели*. София: Български писател. 1959, с. 176.

⁸ Пак там, с.176.

⁹ СТОЯНОВ, Л. *Предговор*. – В: Теодор Траянов. *Избрани творби*. 1966, с. 8–9.

¹⁰ ИЛИЕВ, Ст. *Теодор Траянов – грядущ и непознат*. София: Български писател, 1983, с 68–69.

ал, към който литературата е неизменно съучастна, в настъпилото объркване и безпътница измежду многото нови тенденции се промъкват и нотки на един своеобразен декаданс. Все по-често поетите от най-младата генерация си задават въпроси от общочовешки характер, сред които са именно и въпросите за смъртта. Всичко това според изследователя „са факторите, които правят литературната почва у нас [...] в състояние да разбира последните насоки в развитието на модерната европейска литература“.¹¹

Ив. Младенов споменава още търсенето на абстрактен идеал „надолу“ – към езерни дълбини, потайни вирове, мрачни гори, тъмна смърт.¹² Конфликтът тук, продължава авторът, „ще бъде между извисеността на идеала и несъответното положение на твореца в реалността, където този идеал не намира възплъщение“. Носител на идеала, продължава той е „мъртвата царкиня“, душата на поета, която жадува хармония и успокоение“ [...] а стихотворенията от първата половина на книгата, според Младенов, носят „тревогите и неудовлетвореността на душата“.

На честотата на смъртта в „Regina mortua“ обръща внимание и Добрин Добрев¹³ от една по-различна гледна точка – тази на статистическото преброяване на употребените символи, един вид безстрастна точност, който като че ли влиза донякъде в противоречие с убегливата образност в символичната поезия. При цитиране на подбрани изследователски оценки обаче, такава гледна точка също би обогатила наблюденията върху темата за смъртта. Според резултатите без всякакво съмнение Траянов може да бъде определен като поет на смъртта и на гробищната символика. В това отношение е показателна изключително високата честота на употреба на символите гроб (гробница), кипарис и кандило. Поетическият регистър на страданието и траурните настроения, според Добрев, е разгърнат в пълна степен в творби като „Скръбна нощ“, „Смърт“, „Кипариси“, „Тъга“ и т. н.

Настоящият текст разгледа водещия мотив за (не)избежността на смъртта в творчеството на Теодор Траянов в неговата първа стихосбирка „Regina mortua“ (в нейния преработен антологичен вариант от 1929 г.). Направен бе опит да се обоснове изборът на мотива, като бяха отчетени сложните отношения между живот и смърт чрез посочване на множество нюанси и характерни атрибути. Настойчивата употреба на мотива *смърт* у Траянов бе успоредена и с някои признания на поета, както и с наблюденията на негови близки съвременници, като бе направен паралел и с актуални прочити на Траяновата поезия днес, които убедително препотвърждават представата за Траянов като „траурен поет“, взрян в нетрайната уникалност на света.

¹¹ МЛАДЕНОВ, И. *Теодор Траянов в развитието на българския символизъм*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997, с. 33.

¹² Пак там, с 38, 50.

¹³ ДОБРЕВ, Д. Относно специфичния регистър на символиката на Теодор Траянов. – В: *Теодор Траянов и неговата епоха*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2008, с. 124–130.

ЛИТЕРАТУРА

ГЪЛЪБОВ, К. *Спомени весели и невесели за български писатели*. София: Български писател, 1959. [GALABOV, K. *Spomeni veseli i neveseli za balgarski pisateli*. Sofia: Balgarski pisatel, 1959.]

ДОБРЕВ, Д. Относно специфичния регистър на символиката на Теодор Траянов. – В: *Теодор Траянов и неговата епоха*. Съст. Ст. Илиев, Ем. Стайчева, Р. Русев. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2008, с. 124–130. [DOBREV, D. *Otnosno specifichniya registar na simbolikata na Teodor Trayanov*. – V: *Teodor Trayanov i negovata epoha*. Sast. St. Iliev, Em. Staycheva, R. Rusev. Sofia: Boyan Penev, 2008, s. 124–130.]

ИЛИЕВ, Ст. *Теодор Траянов – грядущ и непознат*. София: Български писател, 1983. [ILIEV, ST. *Teodor Trayanov – gryadusht i nepoznat*. Sofia: Balgarski pisatel, 1983.]

МЛАДЕНОВ, И. *Теодор Траянов в развитието на българския символизъм*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997. [MLADENOV, I. *Teodor Trayanov v razvitiето na balgarskia simbolizam*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 1997.]

СТОЯНОВ, Л. Предговор. – В: Т. ТРАЯНОВ. *Избрани стихотворения*. Ред. Ив. Сестримски. София: Български писател, 1966, с. 5–24. [STOYANOV, L. *Predgovor*. – V: T. TRAYANOV. *Izbrani stihotvorenia*. Red. Iv. Sestrimski. Sofia: Balgarski pisatel, 1966, s. 5–24.]

ТРАЯНОВ, Т. *Освобожденият човек*. София: Ст. Атанасов, 1929. [TRAYANOV, T. *Osvobodeniyat chovek*. Sofia: St. Atanasov, 1929.]

ON THE PROBLEM OF DEATH AS A SYMBOL IN THEODOR TRAYANOV’S POETRY

Abstract. The present study aims at examining the motif of death in the early work of the Bulgarian Symbolist Teodor Trayanov. The image of death in the poet’s first poems’ collection *Regina Mortua* (1909) was specifically studied. Worked on the anthology *The Freed Man* (1929), including works from the period 1905–1911, where *Regina Mortua* occupies the first part. *Key words:* Teodor Trayanov, poetry, symbolism, death

Vera Radeva, PhD

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd. (Block 17), Sofia 1113

E-mail: vera.radeva27@gmail.com